

SZÖRÉNYI LÁSZLÓ

Arany László verses regénye, A délibábok hőse és az olasz szabadságharc

Arany László (1844–1898) 1871-ben alkotta leghíresebb művét, amelyet ma is a magyar irodalom klasszikus alkotásának tartunk, *A délibábok hőse* című stanzákban írott verses regényt.¹ A Byron és Puskin által kialakított műfajt rendkívül egyéni módon kezeli a költő, aki hallatlanul nagy magyar- és világirodalmi olvasottsággal rendelkezett, hiszen anyanyelvén és a latinon és görögön kívül angolul, németül, franciául és olaszul is igen nagy olvasottságra támaszkodhatott.² Erről a művéről sok éles elméjű elemzés látott már napvilágot; főleg azt próbálták pontosabban meghatározni, hogy a főszereplő a beszélő nevet viselő Húbele Balázs – azaz olyan valaki, aki gondolkozás nélkül, azonnal új, meg új vállalkozásokba kap – mennyiben plasztikusan megrajzolt figura és mennyiben viseli a költő vonásait, mennyire hangoztatja az ő nézeteit vagy eszméit, és másrésztől mennyire hős, talán sokkal valószínűbb, vagy központibb hős maga a költő, a műfaj természete szerint sűrűn beszótt közbeszólásaival, illetve elképzelhetően egy ideális, de csak körvonalaiiban, elmosódottan megjelenő harmadik hős, azaz maga az olvasó, aki valamiféle morális döntésre jut a mű hatására.³

Még egy dolgot meg kell jegyeznünk bevezetőül: Arany László édesapjának leghűségesebb tanítványa és követője, később műveinek gondozója és egyik legmélyebb értelmezője, ám ami ilyen atya-fiú párosnál szinte elkerülhetetlen, atyja költői művészete nemcsak követésre buzdítja, hanem hatalmas kihívást is jelent neki. Ezért érthető, hogy a már említett világirodalmi példák mellett természetesen rendelkezésre állott számára apja Arany János verses regénye a végül is töredékben maradt, de így is bámulatos *Bolond Istók*, mégis talán ettől különbözik legjobban.⁴ Míg az öregebbik Arany a saját életkorát és nagyrészt saját életkörülményeit is odaajándékozta Istóknak, a költemény főhősének, addig Arany László körülbelül magánál öt évvel idősebb hőst koncipiál, akire ugyan ráruházza pesti diákoskodásának némely tapasztalatát, de azért távolítja el őt lehetőség szerint magától, mert a mű megragadhatóan legbensőbb, legmélyebb alapeszméje a történelmi-politikai és ebből fakadólag morális-személyes dezillúzió számára csak így tudott kronológiai keretet teremteni. Hiszen az ő nemzedéke talajvesztésének, gyökértelenségének legfőbb oka éppen az 1848–49-es leverett szabadságharc, a rákövetkező majdnem két évtizedes osztrák elnyomás, és a szabadság esz-

¹ Arany László, *A délibábok hőse*, in: Arany László *Költeményei*, szerk. Gyulai Pál. I. kötet, Költemények, Budapest, 1900, 23–140; vö. Németh G. Béla, *Arany László*, in. Uő., *Mű és személyiség, Irodalmi tanulmányok*, Budapest, 1970, 42–166.

² Vö. Imre László, *A magyar verses regény*, Budapest, 1990.

³ Ld. Imre László, *i. m.* 169. skk.

⁴ Vö. Szajbély Mihály, *A délibábok hőse*, in: *A két Arany, Összehasonlító tanulmányok*, szerk. Korompay H. János, Budapest, 2002, 143–154.

méjének semmivé foszlása volt. Ehhez azonban olyan szintérre volt szüksége a költeményben, amelyen felléptetheti történelmi körülmények között Húbele Balázst, és ez természetesen – mivel itthon a sír és a börtön csöndje uralkodott – csak a külföld lehetett és ezen belül is Olaszország, amelynek 1859-ben újra kitört Ausztria-ellenes mozgalmi az akkori magyar közvélemény számára valósággal a közeli megváltás reményeit hozták el. Elég csak arra utalni, hiszen ezt a témát szerencsére sokan és alaposan feldolgozták, hogy Garibaldi még a parasztok által mindenütt énekelt és sokáig élő magyar népdalok hőse is lehetett.⁵

Éppen ezért a mostani alkalommal két célt tudok magam elé tűzni: egyrészt pontosabban értelmezni a költemény Olaszországra vonatkozó részeit, másrészt megkísérlem, hogy a műben szereplő és az olasz irodalomra vonatkozó intertextuális célzásokat értelmezsem, mint amelyek véleményem szerint hozzásegíthetnek az egész mű mélyebb megértéséhez.

Mivel adott esetben jobb az általánosabb feladatkörtől a speciálisabb felé haladni, ezért az intertextuális célzások felderítésével kezdeném.

Természetesen a művet elemző eddigi kritikusok többsége megemlítette, hogy az egész költemény egy Dante-idézettel kezdődik. Ennek azonban – úgy látszik – semmiféle különösebb jelentőséget nem tulajdonítottak, ezért például Kaposi József, a *Dante Magyarországon* című nagy összefoglaló mű szerzője, aki a kezdetektől 1911-ig tekinti át a magyarországi Dante-recepciót, még említésre érdemesnek sem tartotta ezt az adatot.⁶ Az idézet a *Pokol* első énekéből van és így hangzik:

L'animo mio...
Si volse indietro a rimirar lo passo.⁷

Mint látható, többszörös kihagyással átalakított idézetről van szó, hiszen a teljes terzina így hangzik:

così l'animo mio, ch'ancor fuggiva,
si volse a retro a rimirar lo passo
che non lasciò già mai persona viva.
(*Inferno*, I, 25–27.)⁸

(Babits Mihály fordításában:

úgy lelke, még remegve borzalomtól
végignézett a kiállt úton újra,
melyen még élve senki sem jutott túl.)⁹

Első megjegyzésem természetesen filológiai: mint látható, Arany László olyan Dante-szöveget használt, amelyben a mai összes kiadásban olvasható „a retro” helyett még az áll, hogy „indietro”. Kelemen János barátomnak köszönhetem azt az adatot, amely szerint valószínűleg 1837-es kiadást használhatott a költő, amelyben még ez az olvasat állott, és amely

⁵ Ld. Csorba László, *Garibaldi élete és kora*, második kiadás, Budapest, 2008; Nemeskürty István, *Parázs a hamu alatt, Világostól Solferinóig*, Budapest, 1981.

⁶ Vö. Kaposi József, *Dante Magyarországon*, Budapest, 1911.

⁷ Ld. Arany László, *A délibábok hőse*, id. kiad. 26; vö. Imre László, *i. m.* 96.

⁸ Dante Alighieri, *La Divina Commedia*, Testo critico, [...] Nona edizione rifatto da Giuseppe Vandelli, Seconda tiratura riveduta e corretta, Ulrico Hoepli, Milano, 1932, 5.

⁹ Dante Alighieri, *Isten színjáték*, fordította Babits Mihály, Budapest, 1982, 7.

visszamegy az úgynevezett „három akadémikus” által kialakított kanonikus szövegre.¹⁰ Azután figyelemre méltó, hogy elmarad a terzina első sorának első szava, a *così*, elmarad ugyanaz a második fele és az egész harmadik sor. Mivel azonban Arany László megcélzott olvasóközönsége egyértelműen az ország legműveltebb, világirodalmilag tájékozott felső vezető, nemesekből, polgárokból és értelmiségiekből álló rétege volt, Dante pedig e réteg szemében beletartozott az elolvasandó művek kánonába, ezzel a kivágásos mozaiktechnikával a mottó talán még erősebben felhívta a figyelmet arra, hogy micsoda kulcsfontosságú helyéről van szó Danténak, mintha az egész szakaszt csonkítatlanul idézte volna. Hiszen nem kevesebbről van itt szó, mint a „passo” szó sokszoros jelentéséről, amely nem egyszerűen a menekvést, vagy a kilábalást jelenti, hanem az átkelést a halálból az életbe, erőteljes célzással a Vörös tengeren száraz lábbal átkelt zsidó nép menekülésére a halál birodalmából az Ígéret földjére.¹¹ Ráadásul, mivel első szám első személyben beszél, a költő itt magát egyértelműen Húbele Balázssal azonosítja és végleg el is választja magát tőle; a hősies felbuzdulások sorozata után bekövetkezett végleges bukást, Húbele Balázs túlélő tengődését ezzel egyrészt végleges és megváltoztathatatlan állapotnak minősíti, másrészt el is ítéli, mivel azonban az illúziókergető kalandsorozat maga volt az élet és az ifjúság, ezért ez órá, az elbeszélőre még fokozottabban vonatkozik.

Az *Isteni Színjáték*ban Dante addigi bűnös életének erdejéből, mocsarából, tengeréből, örvényéből menekült ki a szirtre, amelyre azután elkezdett felkapaszkodni, hogy előbb a három vadállattal találkozzék, majd a menekvést nyújtó Vergiliusszal, aki átkalauzolja őt a túlvilágon.¹² Az első ének ezen helye a költő atyját, Arany Jánost is izgatta, aki még 1850–51-ben írt egy töredékben maradt szatírárt *A kis Pokol* címmel, ott a vonatkozó sorok parafrázisa a következő:

Engemet is hab hab után löke
S már-már kezemben volt a biztos párkány,
A szikla-martnak egy éles szöge:¹³

Nála azonban éppen ezen a ponton egy kissé másként alakul a cselekmény, ugyanis a három vadállat helyett egy tengeri szörny jelenik meg és itt hirtelen véget is ér a töredék versben kidolgozott része, a prózai folytatásból az derül ki, hogy itt a mentségül érkező túlvilági költő-kalauz nem Vergilius, hanem Horatius. A szörny nevét pikkelyén viseli: FRIVÓL... Hozzátehetjük végül, hogy Arany László nemcsak atyjától örökölte a Dante-imádatot, akinek

¹⁰ Baldassare Lombardi, *La Divina commedia di Dante Alighieri le principali cose appartenenti alla Divina commedia, cioè il rimario ne suoi versi intieri, la Visione di Alberico, ec. ec.*, Roma, De Romanis, 1817, 28. Charles S. Singleton, *La poesia della Divina Commedia*, Bologna, Il Mulino, 1999, p. 498.

¹¹ Id. Charles S. Singleton, *La poesia della Divina Commedia*, Bologna, Il Mulino, 1999, 498; vö.

¹² Guglielmo Gorni, *Dante nella selva, Il primo canto della Commedia*, Firenze, Cesati, 2002. János Arany, *Zsengék, töredékek, rögtönzések [Juvenilia, frammenti, improvvisazioni]*, (Opere complete di János Arany, VI), a cura di Géza Voinovich, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1952, pp. 31–32, 223–224.

¹³ Arany János, *Zsengék, töredékek, rögtönzések* (Arany János Összes Művei, VI.), szerk. Voinovich Géza, Budapest, 1952, 31–32, 223–224.

Dante című ódája olaszul is nagy sikert aratott,¹⁴ hanem maga is olvasott Dante-kommentárokat, amint ez kiderül egyik kritikájából.¹⁵

Idézzük tehát a költemény egészét meghatározó mottó elemzése után a költemény legvégét, ahol a „költő”, a „hős” (ti. Húbele Balázs) és az „olvasó” három fiktív szereplő személyéből egy egységet gyúr.

– És mégis boldog, százszor boldog az,
Kit csüggedetlen képzelem ragad;
Bár fürtje ősz is, szíve friss tavasz,
Melyben örökké új virág fakad;
Sebére ír, bajára van vigasz,
Bizalma szívós, nyúlik s nem szakad, –
Ki bizva vár: ha majd ez lesz, vagy az lesz,
Nép, hon, világ, mily boldog, bölcs, igaz lesz.

Az öncsalás nem hasznos, ámde édes,
S bár vége: a csalódás, keserű,
Hiába! a szív mégis oly negédes,
Szeret ott lenni, hol szebb a derű. –
Kinek reménye sánta, hite kétes,
Jelene únott, jövője szűk körű,
Multjába néz, szép emlékekkel palástol
Bút, bajt – s vigaszt nyer egy kis öncsalástol...

Hisz én is, ennyi tarka-barka rímmel
Mért bíbelődtem, s pöngetém dalom?
Miért merengtem egy mesén örömmel?
Nem-é: mert azzal en-magam’ csalom.
Beczéztem egy ifjonti érzelemmel,
Miből ma nincs, csak egy kis fájdalom;
És jól esett e dőre öncsalás...
– Isten veled, szegény bohó Balázs.

Óh, jól esett a multból visszazsongó
Emléken egyszer andalogni még...
És most pihenj te is, fáradt bolyongó,
– Bolygó, de melynek fénye már kiég, –
Se izgalom, se a hazán borongó
Bánat ne sértse nyugtod’! ... Ám elég! –
Isten veled nagy álmok mámora,
Szép délibábok elfutó kora.¹⁶

Eldöntendő tehát, hogy értelmezhető-e a Dante-mottó, illetve allúzió segítségével a költemény a mi szempontunkból legfontosabb része, vagyis az olaszországi kalandot tartalmazó

¹⁴ Vö. Keresztury Dezső, *L’ode di Arany a Dante*, in. *Italia ed Ungheria, Dieci secoli di rapporti letterari*, a cura di Mátyás Horányi e Tibor Klaniczay, Budapest, 1967, 281–289.

¹⁵ Ld. Arany László, *Tanulmányai, I. Irodalmi és nyelvészeti tanulmányok*, (Arany László Összes Művei, II.), szerk. Gyulai Pál, Budapest, 1901, 361.

¹⁶ Arany László, *A délibábok hőse*, id. kiad. 136–137.

III. ének. Az itáliai epizód előzménye (II. ének) röviden a következő: az osztrákok Solferino és Magenta alatt elszenvedett veresége után Magyarországon – főleg a fiatalság körében – felélénkül az elnyomók elleni tiltakozó mozgalom. Véres áldozatot követelő összetűzésekre is sor került a rendőrség és a tüntető fiatalok között. Hűbele Balázs, aki nevéhez méltón ambíciót cserél és egyelőre felhagy írói ambícióival, lelkes forradalmárként várja az alkalmat. A kormány közben előbb már egy pillanatokon belül kitörendő magyar felkeléstől rettegett, majd csalódva dühében kényszersorozásba fogott. Balázs is bekerül az olaszok ellen irányítandó hadseregbe; azt reméli, hogy majd át fog szökni Garibaldihoz. Elbúcsúzik szerelmétől is, Etelkától, szentül elhatározva a boldogító visszatérést és frigyét.

Fömládozólag büszke ön-hitére,
Hogy a honért szerelmét hagyja itt,
És nemzetének nagy jövőt ígérve,
E szép reményből új erőt merít,
S keblét a honfi-érzés emelé,
Hogy útra kelt Italia felé.¹⁷

Ez a III. ének új tárgymegjelöléssel és eposzi segélykéréssel kezdődik, a Vergiliusnak tulajdonított *Ille ego...* kezdetű sorok mintájára, jelezvén, hogy az eddigi szerelmi és költői tematika most háborúsra vált. Balázs ezredét Istriába vezénylik, ahonnan hősünk átszökik Lombardiába és május 1-jén már Milánóban van. (A felszabadult város hangulatára ellentétül Vincenzo Filicaja híres *Sonetto all' Italia*-jára céloz; mintegy kibővítve, vagy pontosítva az ellenséges idegenek listáját, természetesen csupa germán néppel a gótoktól a németekig.)¹⁸ Majd csatlakozik Garibaldihoz és az Ezrek tagjaként hajóra száll Szicília felé. Részt vesz a sziget felszabadításában, majd a garibaldistákkal átkel Calabriába. A költő ezen a ponton mutatja be Balázs álmait:

S most át Calabriába, győzelemmel! –
Sergők növekszik, mint az áradat,
Egy-egy hazát hord keblén minden ember,
Dicső napok, magasztos pillanat!
Balázs előtt, vérmes prophéta-szemmel,
Nápoly, Velence, Róma, mind szabad, –
Képzelve száll, mint gyors röptű madár,
Nincs már előtte sem gát, sem határ.

Átszáll az Adrián, Álpok tetőin,
Hazája síkján s a Kárpátokon,
A Visztulának szél-termő mezőin,
Át tengeren, pusztán és hegy-fokon,
És szerte mindenütt Európa földin
Az eszme terjed, ige megfogán,
Szabadság napja süt minden határra,
S még muszka-földre is jut egy sugára.

¹⁷ *I. m.* 70.

¹⁸ Ld. a verses regény 3. énekének 18. stanzáját; az olasz modellt, Filicaja *Sonetto all'Italia* c. versét a költő maga idézi egy jegyzetben, ld. Arany László, *i. m.* 139.

Lát hősi népeket, jármot ledobva,
 Szétverni elnyomóik vén hadát,
 S egy szent ügyért, együtt fegyvert ragadva,
 Kivívni a legvégső nagy csatát,
 És ember embert többé nem tapodva,
 Mindent igazság, mindent jog hat át
 S leszen szabadság, örökig menő...
 – Hahó Balázs, van itt még bökkenő.

Van bökkenő; s míg hévvel ők buzognak,
 Az ifju had s az ifjabb ősz vezér,
 S örülnek a holnapra várt tuzoknak:
 Van, ki nem adja verebét ezér’;
 Sok kishitű, kik csak lépést mozognak,
 S nézik, ha nincs-e utjokon veszély –
 Szóval, Balázs szerint, a sok filiszter,
 A parliment, kormány s Cavour miniszter.

S míg ő legyőzné már a fél világot,
 Ezek egyszerre azt mondják: megállj! –
 És tétlenül hever sergők soká ott,
 Míg jön, nyakukra ül az új király.
 S a harcz helyett, miért szívök sovárgott,
 Rest béke örvén nő a lomha máj,
 Marad nyakán a népnek régi járma
 S eloszlik a rajongók édes álma.¹⁹

Garibaldi „búsán Caprerába tér”, serege feloszlik, Balázs keserűen szidja az olaszokat:

Eredj, csinálj makarónit, szalámit,
 Elkorcsozott faj, sok czudar here;
 Nem félték-é, hogy a Brutusok, Cátok,
 Átkot kiáltanak a sírban reátok!²⁰

Balázs a többi magyarral együtt persze úgy véli, hogy ha a magyaroknak adott volna ilyen szerencsét a végzet, akkor ők nem hagyták volna abba a harcot, egészen a végső győzelemig. Ennek ellenére kitart azon bús magyar harcostársaival együtt, akik Nolában várakoznak, együtt van Garibaldival újra Szicíliában, majd a második átkelésnél is egészen Aspromontéig.²¹ Politikai reményeiben végleg csalódván Balázs kétségbeesetten csavarog Itáliában, az olasz irodalom (Dante, Petrarca, Tasso) és művészet óriásaival vigasztalja magát. Ott hagyott szerelme után vágyakozik, akit azonosít Dante Beatrice-jével, ám ez az álma is szertefoszlik, mert Nápolyban találkozik egy gyerekkori barátjával, aki nemrég vette feleségül Etelkát és éppen nászúton vannak. Kétségbeesetten menekül Róma felé, de ott is csak a Poggio Bracciolini híres látomásában részesül, a megölt óriásként elterülő városról.²²

¹⁹ Ld. *i. m.* 86–87.

²⁰ Ld. *i. m.* 88.

²¹ Vö. Lukács Lajos, *Az olaszországi magyar légió története és anyakönyvei 1860–1867*, Budapest, 1986.

²² Ebben az esetben is maga a költő utal műve függelékében egy jegyzetben itáliai szövegmintájára, ld. Arany László, *i. m.* 140.

És a kelő nap már úton találja.
 Romába tér. – A pusztult Campagna,
 Kiélt vidék életnélküli tája,
 Kopár mezők, egy-egy ledőlt tanya,
 Csatangoló pásztor nép méla nyája,
 Nagy multak elsötétült alkonya,
 Letűnt dicsőség, lassan összeomló
 Romok: kedélyéhez mind oly hasonló.

Elérte Rómát. Lábánál terüle
 Az egykor büszke Urbs, most: holt gigász;
 Korcs nemzedék, mint légyraj, dong körül,
 Világot kardja többé nem igáz,
 Sem átka. És Balázs el-elmerüle
 Mulandóság ködén – majd átczikáz
 Szívén szerelmi kín; költői vágyat
 Érez lobogni, míg ez is lebágyad.²³

Nagyon figyelemre méltó a korcs nemzedékre használt „légyraj” metaforája. Véleményem szerint erőteljesen dantei ihletésű, mert hiszen elég emlékeztetni a Pokol III. énekének 64–66. sorára, ahol a „heréknek” megfelelő kárhozottak bűnhődnek élő halottként.

Questi sciaurati, che mai non fur vivi,
 erano ignudi, stimolati molto
 da mosconi e da vespe ch'eran ivi.²⁴

Az itt bevezetett kép azután még baljósabban tér vissza, amikor a költemény folyamán, egy végül szintén csalódásba torkolló angliai tanulmányút után Balázs hazatér Magyarországra és újra fölkeresi gyermekkora színhelyét a Tisza folyón túl elterülő alföldi pusztaságon.

S vágygyal repülve száll előre lelke,
 De a ló nem repül, alig halad;
 S a szét csapongó vágyak játszi serge
 Fáradva, röptiből alább lohad,
 Mint légy-raj, a mely oszlopban kerengve
 Vonul velök s megint el-elmarad,
 Míg végre a szekérre ül körül,
 Balázs is hallgatásban elmerül.²⁵

A Pokol XVII. énekében (49–51) találunk egy másik képet, amely azt a csoportját mutatja be a bűnhődőknek, akiket szintén a legyek kínoznak; ez a „szomorú nép” (gente mesta) a Pokol hetedik körének 3. bugyrában elhelyezkedő uzsorások. Hiába hessegetik a legyeket:

²³ I. m. 96–97.

²⁴ Vö. Dante Alighieri, *La Divina Commedia, Inferno*, Commento di Anna Maria Chivacci Leonardi, Milano, Mondadori, 2009, 87–88, Babits fordításában:
 „E nyomorultak, kik sohasem éltek,
 mezítlen voltak s vérük csípve szítták
 dongók és darazsak, pokoli férgek.” (Id. kiad. 17.)

²⁵ Ld. Arany László, *i. m.* 111.

non altrimenti fan di state i cani
or col ceffo, or col piè, quando son morsi
o da pulci o da mosche o da tafani.²⁶

A Pokolra való célzást egyértelműsíti, mikor Balázs a Tisza partjára érve, sokáig hiába szólítgatja a szomszéd parton részegeskedő révészeket, akik végül nagy káromkodások közepette, emelt díjért átszállítják; a költő „honi Charonoknak” hívja őket. Hősünk tehát definitíve megérkezett az alvilágba, azaz a Tiszán-túlra. Egy nagy ivászatba fulladó névnapi ünnepség végén hajdani szerelmének férje, Dezső elcipeli őt, hogy végre bemutassa feleségének; ahogy betántorognak, Dezső rögtön mély álomba merül, a feldühödött szerelmes Balázs pedig gyorsan magáévá akarja tenni hajdani szerelmét – mellesleg megfojtani részegen horkoló vetélytársát –, de Etelka megmenekül, mert a furcsa Dante nem tudja az Édenben megerősokolni Beatrice-t, ugyanis hasra esik és ő is részegen elalszik. Ott van tehát a Sárban. Utána még csak öngyilkos sem lesz, s a költő a három felépíthető elbeszéléstípust, vagyis költőit, vitézt, szerelmezt végleg szembeállítja a közember által elérhető lehetőséggel. Vagyis, megfosztja eddigi hősét az elbeszélhetőség méltóságától.

Ne tarts veszélytől, dicsben meg ne bizzál,
Máskép üt ez ki, mint eszedbe jut.
Nagy férfi nem léssz s rongy sem. Ritka Caesar,
Kinek beválik az aut-aut, –
Leszünk bizony: beamter, gazda, császár,
Meglakjuk otthon a sáros falut,
És elfelejtünk mindenféle mámort,
Eszményvilágot, Múzsát, Marsot, Ámort.

Ikarust fog, ki fölröpülne napba,
De nem szegi, mikor le hull, nyakát,
Csak elterül alant a lány iszapba,
Mely tán kotús, de megszokjuk szagát,
Sőt benne végre ismét lábra kapva,
Az ember jól is érzi tán magát,
Nem száll biz’ onnan ég felé soha,
De a fekhely különben jó, puha.²⁷

Emlékezhetünk, kiket helyez Dante a maga Poklában a sárba. Azokat a Styx sarába ékelődött bűnösöket, akik belülről, életükben elfojtott haraggal éltek, vagyis azokkal az elfojtásokkal mérgezték és ölték végül meg lelküket, és akiket Dante a sivatagi atyáktól eredő és a teológiában és morálfilozófiában karriert befutó „acedia” bűnében marasztalt el:

Fitti nel limo, dicono: "Tristi fummo
nell'aere dolce che dal sol s'allegra,
portando dentro accidioso fummo:
or ci attristiam nella belletta negra".

²⁶ Vö. Anna Maria Chiavacci Leonardi kommentárját, id. kiad, 520; Babits fordításában magyarul:

„Az ebek nyáron épígy cselekesznek,
orral vagy lábbal, csípéstől ha telten
bolhával, léggel összeverekesznek.” (Id. kiad. 77.)

²⁷ Ld. Arany László, *i. m.* 135.

Quest' inno si gorgolian nella strozza,
 chè dir nol posson con parola integra.”
 (Inferno VII, 121–126.)²⁸

Talán nem tévedünk akkor, amikor a byronian-, puskinian-, arany jánosian csapongó verses regény mélyén vezérfonálként egy dantei szerkezetet állapítunk meg. Ez így rekonstruálható: az erdőből-, tengerből- mocsárból az első ének elé helyezett átszerkesztett dantei idézetből formált mottó szerint az éppen megmenekült hős, aki mintegy megmeneküléssel, üdvözüléssel, tanulsággal kecsegtető utazásra indul egy fordított túlvilágon; első a Paradicsom, a szerelemé, a második a Purgatórium, a szabadságé, a harmadik a Pokol, a végső bukással.

Ez a végső bukás a hazaérkezés. A Pokol Magyarország. A Purgatórium, ahol még lehetett álmodni a Paradicsomról, az Olaszország. A Risorgimento politikai és katonai mozgalmait, Garibaldi, a magyar emigráció tevékenységét és álmait Arany László tanulmányozhatta 1870-ben tett hosszú olaszországi tanulmányútján, illetve minden részletet megtudhatott az addigra már hazatért hajdani '48-as külügyi államtitkártól, a később emigráns diplomatától, Pulszky Ferentől, akivel Arany és családja a legszorosabb baráti kapcsolatban állott.²⁹ A Risorgimento szellemét viszont Arany László egy – az atyja által már elkezdett módon – korszerű politikai prófétaként is olvasott Dantéból sajátította el.³⁰ Ám a kiegyezés után Magyarországon – így látta és így sugallja Arany László – az ember életútjának felén már ki sem veredhetik az erdőből, vagy ha igen, akkor végül is csak a Pokolba juthat.

Egyedüli lehetősége a költőnek ezek után, hogy elhallgat. Arany László viszonylag rövidre szabott életútja felén végleg el is hallgatott.

²⁸ Vö. Dante Alighieri, *The Divine Comedy*, Translated, with a commentary, by Charles S. Singleton, *Inferno*, 2. Commentary, Princeton University Press, 1989, 118–119; Babits fordításában:

„S mondják a sárban: »Zordon volt a lelkünk
 az édes légben, vidám napsugárban,
 mert bellül méla ködöket cipeltünk:
 mélézhatunk most a fekete sárban.«
 Mondják – vagy inkább gurgulázza torkuk,
 mert a fele szó megakad a nyálban.” (Id. kiad. 36.)

²⁹ Ld. Pulszky Ferenc, *Életem és korom*, s. a. r. Oltványi Ambrus, I-II, Budapest, 1958.

³⁰ Vö. Kardos Tibor, *Arany Dante-ódája keletkezéséhez* Filológiai Közlöny, 1968, 49–74.